

Azerbaycan diwan edebiyaty

Category: Edebiyaty öwreniş, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 23 января, 2025

Azerbaycan diwan edebiyaty AZERBAJYCAN DİVAN EDEBİYATI

Türk edebiyatlarının zengin bir kolunu oluşturan Azerbaycan Edebiyatı, genel Türk edebi özelliklerinin yanı sıra kendine özgü hususiyetler kazanmış, bütün Doğu edebiyatlarını etkileyen sanatçılar yetiştirmiş, çok eski bir tarihe sahip bir edebiyat olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgedeki coğrafî-stratejik konumu ve doğal zenginlikleri itibarıyla çeşitli savaşlara meydan olan, zaman zaman el değiştiren ve farklı kültürlerin bir araya geldiği bir ülke olan Azerbaycan coğrafyasında Türk boylarının milattan önceki tarihlerde yaşadığı bilinmektedir. Subar/Suvar, Hun (Eftalit), İskit, Hazar vd. Türk boylarının çok eski tarihlerde buraya gelerek buradaki politik yapıyı etkiledikleri, bir kısmının ise yerleştiği, tarihi kaynaklarda yer almaktadır. XI. yy. sonlarında Selçuklu akınlarının Azerbaycan'da çok kısa bir sürede başarı kazanmasını etkileyen en önemli faktörlerden biri de burada bulunan Türk unsuru olmuştur. Böylece bu bölgenin Türkleşme süreci tamamlanmıştır.

Milattan sonra Azerbaycan'da Zerdüştilik (3.-4. yy Sasaniler Devleti), Gök tanrı inancı (6.-7. yy. Hazar Devleti), Hıristiyanlık (4. yy. Albanya) gibi çeşitli dinler var olmuş, VII. yy.'da Arap Hilafet ordularının bu bölgeye girmesiyle de İslam dinî yayılmaya başlamış ve bu süreç XI. yy.'da bitmiştir.

Müslümanlığın kabulüyle Azerbaycan'da Arapça bir bilim ve edebiyat dili olarak kullanılmaya başlamış, El-Azerbaycanî mahlaslı birçok şair ve bilim adamı kendi eserlerini bu dilde yazmıştır. XI. yy.'da Azerbaycan'ın Selçuklu Devleti'ne dahil edilmesiyle Arapça, giderek Farsça tarafından sıkıştırılmış ve edebiyat eserleri artık bu dilde yazılmaya başlamıştır. Yani

Azerbaycan coğrafyasında ilk Türkçe eserin ortaya çıktığı tarih olarak bilinen XIV. yy.'a kadar burada Arapça ve Farsça yazılmış bir edebiyat geleneğinin oluştuğu görülmektedir. Bu edebiyat, dil açısından her ne kadar Türk edebiyatının bir parçası sayılmasa da, sanatçıların Türk olması, eserlerde Türk gelenek, görenek, tarih ve kültürünün yansıtılması, özellikle de daha sonraki dönemlerde Türk edebiyatlarını konu, tür ve şiir tekniği açısından etkilemesi yönüyle büyük önem taşımaktadır.

XII. ve XVII. yy.'da Azerbaycan'da üç kültür merkezi edebiyat ve sanatın gelişmesine yön vermektedir ve şairlerin de büyük kısmı bu merkezlerde bulunmaktalar. Şemaha (Şirvan) edebî mektebinin temsilcileri, Ebül-Üla Gencevî, Feleki Şirvanî, İzeddin Şirvanî, Zülfikar Şirvanî ve Hakanî Şirvanî; Genceyi temsil edenler Nizamî Gencevî, Givami Müterrizi Gencevî, Mehseti Gencevî, Mücireddin Beyleganî; Tebriz ekolünün temsilcileri, Katran Tebrizî, Hatib Tebrizî ve diğerleridir. Bunların zaman zaman yer değiştirdikleri de görülmektedir. Hakanî Tebriz'e, Katran Tebrizî Gence'ye, Beyleganî Tebrize, Hatib Tebrizî Bağdat'a vs. göç etmişler.

Hindistan'dan Anadolu'ya kadar Türk, Fars, Arap vd. halkların edebiyatlarını büyük ölçüde etkilemiş, Hakanî Şirvanî ve Nizamî Gencevî'nin üzerinde özellikle durmak gerekmektedir.

Efzeleddin Hakanî Şirvanî (1120-1199), Azerbaycan Divan Edebiyatı'nda birçok ilklere imza atmış bir şair olarak karşımıza çıkar. Şairin 17 bin beyitlik divanınının büyük kısmını kasideler oluşturmaktadır. Fahriyye, medhiyye vd. türden eserlerini klasik kaside şeklinde yazan Hakanî, kasideyi dil-üslup, vezin, kafiye ve özellikle Felsefî içerik açısından ulaşılmaz doruklara çıkarmıştır. Onun "Mantık't-Tayr", "Medain Harabeleri", "Kasideyi Şiniyye" eserlerine birçok şair nazire yazmıştır. Örneğin, 110 beyitlik "Kasideyi Şiniyye"ye Emir Hüsrev Dehlevî (Miratü's-Sefa), Abdurrahman Camî (Cila'ir-Ruh), Ebülkasım Emri Şirazî (Envarü'l-Üyün), Fuzulî (Enisü'l-Kalb) gibi 38 şair nazire yazmış, Hakanî'yi

kendi üstatları olarak göstermişler. Azerbaycan Edebiyatı'nda ilk mesnevi olarak bilinen "Tuhfetü'l-Irakeyn" adlı eseri, hem de ilk manzum seyahatname sayılmaktadır. Bu eser de klasik seyahatname türüne getirdiği yenilikler açısından dikkat çekmiş, kendinden çok sonra bile Yusuf Nabî (XVIII. yy., Tuhfetü'l-Harameyn), Bahar Şirvanî (XIX. yy. Tuhfetü'l-Irakeyn) gibi şairler bu esere nazireler yazmışlar.[1]

Doğu edebiyatlarını en çok etkileyen diğer şair ise Nizamî Gencevî'dir (1141-1209). Her ne kadar Avrupa ve özellikle İranlı araştırmacılar, İlyas Yusifoğlu Nizamî'nin Türklüğünü şüphe altına almaya çabalasalar da, gerek şairin kendi eserleri gerekse yapılan araştırmalar, onun bir Türk olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur.[2]

Devletşah Semerkandî, "Tezkiretü's-Şuara" adlı eserinde Nizamî'nin 20 bin beyitlik bir divanından bahsetse de, bugün elimizde sadece 120 gazel, altı kaside ve otuz rubai bulunmaktadır. Muhtemelen şairin diğer şiirleri Türkçe olduğundan saraylara yol bulamadığı için kopyalanmamış ve günümüze kadar ulaşmamıştır. Çünkü o dönemde eserlerin kopyalanarak kitap haline getirilmesi çok büyük masraflar gerektiriyordu ve bunu da ancak hükümdarlar ve zengin kişiler karşılayabilirdi. Hükümdarlar ve aristokrasi ise, Türkçeyi kendilerine yakıştırmıyor, Farsça eserler sipariş ediyorlardı. Örneğin, Leylâ ile Mecnun konusunda bir eser yazmasını isteyen Şirvanşah Aksitan, Nizamî'ye:

*Bu taze geline çekende zahmet,
Fars, Arap diliyle vur ona ziynet...
Türk dili yaramaz şah neslimize,
Eksiklik getirir Türk dili bize.*

diye bir mektup yazar.[3] Bu mektup, bir taraftan Nizamî'nin Türkçe eserler yazdığını kanıtlaması, diğer taraftan ise, o dönemde hükümdarların Türkçeye karşı tavrını ortaya koyması açısından ilginçtir. Nizamî'nin sadece Türk ve Doğu edebiyatlarına değil, dünya edebiyatına girmesini sağlayan en

büyük eseri “Hamse” (Penç Genc, Beş hazine) adı altında bilinen beş mesnevisidir. Doğu edebiyatlarında bir yenilik olan bu eserleri, şairin kendisi “destan” olarak adlandırsa da, bunlardan bazıları (Hüsrev ve Şirin, İskendername), ilk “manzum roman” olarak nitelendirilmektedir.

Nizamî, “Mahzenü’l-Esrar” (Sırlar Hazinesi, 1170) adlı eserini Selçuklu hükümdarı Behram Şah’a, “Hüsrev ü Şirin” (1180) adlı eserini Azerbaycan Atabeylerinden Cihan Pehlivan’a, “Leylâ vü Mecnun” (1188) adlı eserini Şirvanşah Aksitan’a, “Heft Peyker” (Yedi güzel, 1197) adlı eserini ise Marağa Hükümdarı Aksungur Alaeddin Körpe Arslan’a sunmuştur. Hayatının sonlarına doğru ve büyük ihtimalle hiçbir sipariş almadan yazdığı “İskendername” (1203-1209) eserini hangi hükümdara sunduğu hakkında ise hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Eserlerinin kapsadığı geniş coğrafya (Avrupa, Asya, Afrika), burada yaşayan farklı milletler (Türk, Fars, Arap, Hintli, Çinli, Yunanlı, Afrikalı, Rus vs), genellikle insanlığı ilgilendiren konular (hayat, ölüm, aşk, kader, dünya, tanrı vd), bu konularda şairin Felsefî-ütopik görüşleri “Hamse”yi oluşturan eserlere emsalsiz bir değer katmaktadır.

Orta Çağ hümanizminin zirvesi sayılacak bu eserlerde, şah, çoban, hizmetçi, bilgin, asker, şair, bahçıvan, filozof, komutan, mimar, çiftçi ve diğer insanlar arasında ırkî, dinî, kavmî, sosyal ayırım yapılmaksızın, onlara topluma yararlılık derecesine göre değer verilmektedir.

Özellikle hayatının son döneminde yazdığı “İskendername” adlı eserinde Nizamî, tüm bilgi birikimini ve tecrübesini kullanarak sosyal adalet, ideal hükümdar, ideal toplum, ebedî hayat, bilim, sanat, din, ahlak vb. konulardaki fikirlerini ortaya koymaktadır.

Farsça yazma geleneği XIX. yy.’a kadar devam etse de, Fars dilli edebiyatın en büyük dehası Nizamî’nin eserleri, konusu ve içerdiği fikirler açısından yüzyıllar boyunca Azerbaycan ve

Türk edebiyatlarını etkilemiş, eserlerine çok sayıda nazireler yazılmıştır.

XIII. yy.'ın 30'lu yıllarından başlayarak Cengiz Han'ın oğullarının Azerbaycan ve komşu ülkeleri işgal ederek önce Altın Ordu, sonra ise İlhanlılar Devleti'nin terkiğine katması; XIV. yy.'ın sonlarında ise Timur ordularının buraları işgali, ekonomik ve politik hayatı olumsuz etkilese de kültürel gelişimi engellememiştir.

Bu dönemin en büyük önemi, saray edebiyatı geleneğini belli ölçüde zayıflatarak Türkçe eserlerin ortaya çıkmasına imkan sağlamasıdır. Hatta Farsça yazan şairler bile farklı konulara başvurmuşlardır. Marağalı Evhedî (1274-1338) "Cam-i Cem", Mahmud Şebüsterî (1287-1320) ise "Gülşen-i Raz" eserinde tasavvuf konularını ele almış; Fazlullah Naimî (1339-1396) "Cavidanname"de Hurufiliğin temelini oluşturmuş; Arif Erdebilî (XIV. yy.) Nizamî geleneklerini sürdürerek "Ferhadname" mesnevisini yazmış; Assar Tebrizî (?-1390) "sosyal astronomi" diye niteleyebileceğimiz "Mehr ve Müşteri" adlı mesnevisinde Kopernikus'tan önce Güneş Merkezli Gezegenler sisteminin teorisini vermiştir.

XIV. yy.'a kadar Azerbaycan coğrafyasında Türkçe eserlerin yazıldığını bilmemize rağmen, elimize ulaşan en erken belge, İzzeddin Hasanoğlu'nun (?-1360) XIII. yy. sonu XIV. yy. başlarında yazıldığı tahmin edilen iki gazelidir. Türkçe şiirlerinde 'Hasanoğlu', Farsça şiirlerinde 'Pur-i Hasan' mahlasını kullanan bu şair hakkında Devletşah Semerkandî'nin verdiği çok kısa bilgi dışında hiçbir şey bilinmemektedir. Ama elimizdeki gazellerin dili, artık bu dönemde Azerbaycan Türkçesinin bir edebiyat, şiir dili olma açısından büyük yol katettiğini, bir geleneğin oluştuğunu göstermektedir. Hasanoğlu'nun ilk şiirinde Farsça şiir geleneğinin hâlâ etkili olduğu görülmektedir.

Apardı könlümü bir hoş gemer yüz canfeza dilber.

Ne dilber? Dilber-i şahid. Ne şahid? Şahid-i server.

*Men ölsem sen büt-i şengül sürahi eyleme gül gül.
Ne gül gül? Gülgül-i bade. Ne bade? Bade-yi ehmer.*

İkinci şiir ise şairin artık Türkçeye hakim olduğunu, çeşitli deyim ve teşbihleri hiç zorlanmadan kullandığını ortaya koyar:

*Necesen, gel ey yüzi ağum benim
Sen erittin odlara yağum benim.
And içerem senden artıg sevmeyem.
Senin ile hoş geçer çağum benim.
Kışladım kapunda itlerün ile
Oldu küyin üste yaylağum benim.*

Hasanoğlu'nun sadece iki şiiri günümüze ulaşsa da, bu şiirler ilk olmaları açısından büyük önem kazanmaktadır.

Türkçe divanı günümüze tam olarak ulaşan ilk şair Kadı Burhaneddin'dir (1344-1398). 1393 yılında yani şair henüz hayattayken kopyalanan bu divanda 319 gazel, 20 rubai, 108 tuyuğ ve birkaç müfret bulunmaktadır. Tuyuğ türünü divan edebiyatına ilk getiren şair olan Kadı Burhaneddin'in eserlerinde, aşk ve kahramanlık motifleri ağır basar. Dili sade ve canlı halk konuşma dilidir:

*Könlüni garahladı göz garası,
Gör meni nene saldı göz garası
Dirilmek yeg tağınğan imkan var
Necesi dirile eşg avarası
Bu dünya bir nefes üçün olmuş yalak
Dibi yahındır onun degil irah
Zülfünü tağıtma cem eyle, begüm
Yohsa olur bu cahan alah-bulah*

Şairin şiirlerinde, zaman zaman görülen vezin ve ifade hataları, Azerbaycan edebiyat dilinin bu dönemde henüz tam işlenmediğini göstermektedir. Bu dil, daha sonraları Nesimî tarafından geliştirilecek, Fuzulî'yle de zirveye ulaşacaktır.

XIV. yy. sonuna doğru Azerbaycan Türkçesini Farsça ile rekabet

edebilen bir şiir dili seviyesine yükselten, bu şiire Felsefî derinlik, mücadele ruhu getiren şair İmadeddin Nesimî'dir (1369-1417).

Şemaha'da doğduğu kuvvetle muhtemel olan şair, mükemmel bir eğitim almış, Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere üç dilde şiirler yazmıştır. Dinî ve tasavvufî fikirlerin yoğun olduğu ilk şiirlerini 'Hüseynî' mahlasıyla yazmış, Fazlullah Naimî ile tanıştıktan sonra (1394) Hurufiliğe meyletmiş ve Nesimî mahlasını almıştır. Bundan sonraki şiirlerinde Hurufiliğin propagandasına önemli yer verse de, dünyevî konulu şiirlerinde aşkı, en yüce varlık olarak gördüğü insanı terennüm eder, sosyal adaletsizliğe, Timur işgaliyle gelen baskılara, acımasızlığa, savaşlara başkaldırır. Naimî'nin idamından sonra (1396) Hurufilerin takip edilmesi Nesimî'yi Azerbaycan dışına çıkmaya zorlar. Bir süre Anadolu'da yaşadıkdan sonra Halep'e geçer, 1417 yılında burada idam edilir.

Nesimî şiirlerinin temelinde tasavvuf felsefesi yatmaktadır. Bazı şiirlerinde tasavvufla Hurufiliği birbirinden ayırmak olanaksızdır. Temelini Allah fikri oluşturan bu şiirlerde manevî-ahlâkî olgunlaşma yoluyla O'na kavuşma arzusu ön plandadır:

Dilbera, men senden ayru ömr-ü canı neylerem?

Tacü tahtü mülkü hanümanı neylerem?

İsterem vesl-i camalın ta gılam derde deva

Men senin bimarınam, özge devanı neylerem?

İnsana büyük değer veren, onu yaratılmışların en yücesi, en kutsalı sayan şair tüm kainatın ve Tanrı'nın onda tecelli ettiğini söyler, insanı kendisini tanımaya, kendisine değer vermeye davet eder:

Mende sığar iki cahan, men bu cahana sığmazam,

Gövher-i la-mekan menem, kövnü mekana sığmazam

Veya:

*Ey özünden bihaber, gel Hakkı tanı, sendedir
Gel vücudun şehrine seyret, gör anı sendedir.*

Filozof bir şair olarak karşımıza çıkan Nesimî, dünyayı anlamaya, kainatta var olan nesnelere olayların sebebini, özünü akıl gücüyle, ön yargılardan uzak bir şekilde ortaya çıkarmaya çalışır:

*Dünü gün müntezirem men ki bu pergar nedir?
Künbed-i çerh-i felek, gerdiş-i devvar nedir?
Feleyin esli nedendir, meleyin nesli neden,
Ademin suretine bunca telebkâr nedir?
Güneşin gürsü neden yer üzüne şö'le verir?
Yene bir me'şelde nur nedir, nar nedir?*

Nesimî, dinî-tasavvufî ve Hurufilikle ilgili şiirlerinde nispeten ağır bir dil kullansa da, dünyevî aşkı terennüm eden gazelleri canlı halk diline daha yakındır:

*Düşdü yine deli gönül gözlerinin hayaline
Kim ne bilir bu könlümün fikri nedir, hayali ne?
Al ile ala gözlerin aldadıb aldı canımı
Alını gör ne al eder, kimse irişmez aline.*

Nesimî, divan edebiyatını bedii dil, ifade, vezin, şekil ve tür açısından zenginleştirmiş, ona felsefî bir içerik kazandırmış, bu edebiyatın gelecek inkişaf yolunu etkilemiştir.

XV.-XVI. yy.'lar Azerbaycan tarihi ve edebiyatı için oldukça önemli bir dönemdir. Timuroğulları arasında alevlenen iktidar kavgaları sonucu Azerbaycan topraklarında ilk büyük bağımsız devlet, Karakoyunlular Devleti kuruluyor. Azerbaycan'ın güneyi, Irak, İran'ın büyük kısmı, Gürcistan ve İrevan toprakları bu devletin idaresine geçiyor. Karakoyunlular, Şirvanşahları da kendilerine bağlarlar. 1467'de Akkoyunlular Karakoyunluları yenerek bu topraklara sahip olurlar; sadece Şirvan devleti bağımsızlık kazanır. XVI. yy. başlarında Safeviyye tarikatı şeyhi Haydar'ın oğlu ve Akkoyunlu Uzun

Hasan'ın torunu İsmail Safevî iç çekişmeler sonucu zayıf düşen Akkoyunlu tahtını ele geçirerek bu coğrafyada Osmanlı'dan sonra ikinci büyük Türk devletini kuruyor. Merkezî bir devletin kurulması, yönetim ve orduda Türk boy beylerine üstünlük verilmesi, özellikle Türkçenin devlet dili ilan edilmesi ülkenin ekonomik ve kültürel hayatına bir canlılık getirdiği gibi, bilimin, sanatın ve edebiyatın da gelişmesini etkiledi. XIV. yy.'da temelleri atılan millî edebiyat hızla gelişerek en iyi temsilcilerini yetiştirdi, millî vezin olan hece divan edebiyatına girdi.

Bu dönemin Türk edebiyatları için önemli bir özellik de hiç şüphesiz Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan Nevaî ekolü idi. XV. yy.'ın ikinci yarısında Türkçenin divan edebiyatında kendine layık bir yer tutması için mücadeleye başlayan Nevaî, yazdığı eserlerin konusu, edebi ve dil özellikleri ile kısa bir zamanda tüm Türk edebiyatlarını etkilemişti. XV.-XVI. yy.'lar Azerbaycan edebiyatında karşımıza çıkan eski Çağatay-Özbek Türkçesinin kelime ve terkipleri, bu etkinin boyutlarını göstermektedir. Bu dönem Azerbaycan edebiyatı kendisi de aynı zamanda diğer edebiyatları etkileyecek duruma gelme yolundadır.

Artık XV. yy. ortalarında birçok şairin Azerbaycan'dan Türkistan ve Anadolu'ya giderek faaliyetlerini burada sürdürdüklerini, büyük saygı kazandıklarını görmekteyiz. Bunlardan Hamidi İsfahanî (1407-?) 1456 yılında İstanbul'a gelerek Fatih Sultan Mehmet'in sarayına kabul edilmiş ve Türkçe şiirleri ile meşhur olmuştur. Nevaî ile şahsen tanışmış olan Besirî adlı şair ise Nevaî divanını Anadolu'ya getirerek burada tanınmasını sağlamış, kendisi de uzun süre Türkiye'de yaşayıp eserler vermiştir.

Şair ve tarikat şeyhi olan Şah Kasım Envar (1356-1434), hayatının büyük kısmını Herat ve Semerkant'ta geçirmiş ve burada bir tekke kurmuştur. Başta Nevaî olmakla birçok şairi etkileyen Şah Kasım Envar, eserlerinin çoğunu Farsça yazsa da, divanında Türkçe şiirlere yer vermiştir:

*Oda yahasan canım sen,
Yere tökesen ganım sen,
Çelebi, dilim canımsan
Çelebi, bizi unutma.*

Bu dönemin önemli şairlerinden birisi de Kişverî'dir. Akkoyunlu sarayında yaşayan, Safevîler döneminde pek rağbet görmeyen Kişverî'nin sadece Türkçe ile yazılmış şiirlerinin büyük çoğunluğu aşk üzerinedir. Şair, halk edebiyatından önemli ölçüde etkilenmiş, Arapça-Farsça terkipler ve kelimeler yerine eski Türkçe kelimeleri kullanmıştır. Nevaî sanatına büyük değer veren Kişverî, kendisinin ondan eksik bir şair olmadığını, ama Hüseyin Baykara gibi bir hamisi olmadığı için tanınmadığını söylüyor:

*Kişverî şe'ri Nevaî şe'rinden eskikimes,
Behtine düşseydi bir Sultan Hüseyin-i Baygara. [/b]*

Kişverî kendinden sonra gelen şairleri, özellikle Hataî ve Fuzulî'yi büyük ölçüde etkilemiş, Azerbaycan Edebiyatı'nın gelecek inkişafına yön vermiştir.

1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra birçok şairi İstanbul'da, sultan sarayında görüyoruz. Bunlardan Hebibî, Sururî, Şahî, Hazanî (Esirî) vd. şairler burada Azerbaycan edebi ekolünün geleneklerini yaymış ve aynı zamanda Türkistan ile Anadolu edebiyatları arasında bir köprü oluşturmuşlar. Bu şairlerden Hebibî (1470-1520), Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Yakub'un sarayında yetişmiş, Şah İsmail Hataî'nin sarayında 'melikü's-şuara', Sultan Selim'in sarayında 'sultanü's-şuara' adını almıştır. Hebibî, gerek konu ve şekil gerekse dil açısından divan edebiyatını etkilemiştir.

Millî bir kültür ve edebiyatın gelişmesi için en önemli şartlardan birisi de millî devlettir. Bu açıdan Azerbaycan'da ilk millî devlet olarak kabul edilen Safevîler Devleti'ni kuran, Türkçeyi devlet dili ilan eden, Türkçe yazan şairleri himaye eden ve kendisi de bir şair olan Şah İsmail Hataî'nin

rolü çok büyüktür.

Hataî'nin faaliyeti üç yönlüdür: Şeyhlik, Şahlık ve Şairlik. Her üç alanda da Türk değerlerine, Türk kültürüne ve Türk geleneklerine dayanmaktadır.

Tarikat şeyhi olarak öncülük ettiği Kızılbaşlık hareketine felsefî, toplumsal ve siyasî açıdan yön veren Hataî, o dönemde takip edilen, hoş görülmeven Hurufîlik, Bektaşîlik, Alevîlik, Kalenderîlik, Haydarîlik, Abdallık vs. gibi 'Türkçü' sayılabilecek tarikatları yanına almış, Kızılbaşlığın dinî temellerini belirlerken eski Türk inanç, örf ve adetlerini de göz önünde bulundurarak, bunlara İslami bir biçim vermeye çalışmış, etrafına topladığı Türk boylarının İslam çerçevesi içinde kendi gelenek ve göreneklerini de yaşayabilmesine imkan yaratmıştır.

Hükümdar olunca yanına aldığı ve devlet yönetimini itibar ettiği boylar Ustaçlu, Tekelü, Varsak, Zülkadr (Dulkadir), Kaçar, Avşar, Şamlu, Rumlu, Arapkirli, Baharlu, Karamanlu gibi Türkmen-Oğuz boyları olmuştur. Bir kaynakta da yazıldığı gibi: "Ömründe ve diyarında kendüye âdem dinmeyen bikârlar tuman (tümen) beyleri olup hadden ziyade itibar buldular. İşiten çıktı gitti." [4] Devlet sınırları içinde asayişin sağlanarak ticaret yollarını tehlikesiz hale getirmesi, köylülerden alınan vergileri azaltması, köprüler, medreseler, camiler, hanlar vs. yaptırarak ülkenin imar ve ümrânına çalışması da önemli faaliyetleri içerisindedir.

Konumuz açısından en önemli husus Hataî'nin şairlik faaliyetidir. Farsçaya ve Arapçaya ne kadar hakim olduğunu yazdığı birkaç örnekle kanıtlayan Hataî'nin bütün eserleri, Divanı, Nasihatname ve Dehname mesnevileri Türkçedir. Klasik divan edebiyatı türünde yazdığı şiirlerde kendi dinî ve dünyevî görüşlerini ortaya koyan Hataî, kendinden önceki Nesimî, Hebibî, Kadı Burhaneddin, Kişverî gibi şairlerden etkilenmiş, eserlerinin dilinin sade ve anlaşılır olmasına çalışmıştır. Özellikle aşk şiirlerinde içten gelen, samimi

duygularını, gerçek güzeli terennüm etmiştir. Eserlerinin önemli bir kısmını oluşturan dinî içerikli şiirlerinde de Hataî, aruz vezninin yanı sıra, canlı halk dilinde, millî vezin ve şekiller kullanarak, her kesimin ruhunu okşayan eserler yazmış, çoğunlukla eğitimsiz olan Türk insanının gönlüne girmeyi başarmıştır.

Türkistan coğrafyasında Nevaî, Azerbaycan'da Hasanoğlu, Nesimî, Kişverî, Habibî, Hataî gibi şairlerin oluşturduğu edebi gelenekler, XVI. yy. başlarında Türk divan şiirini zirveye ulaştıran, Türkçeyi 'diken' durumundan çıkararak kamil, makbul, seçkin bir dil durumuna getiren Fuzulî'nin yetişmesinde etkili olmuştur.

Oğuzların Bayat boyundan olan Muhammed Fuzulî (1494-1556), mükemmel bir eğitim almış, Türkçe ve Arapçayı, matematik, tabiat, mantık, astronomi, felsefe ve ilahîyat gibi ilimleri öğrenmiştir. Klasik divan edebiyatının birçok üstat şairine yazdığı nazireler edebi bilgilerinin de mükemmel olduğunu göstermektedir. Şairin eserlerinde Hakanî, Nizamî, Nesimî, Hataî dışında Abu Nuvas, Nevaî, Ahmedî, Şeyhî, Hayalî gibi şairlerin adlarına rastlamaktayız. Kendinden önceki edebi geleneği çok iyi bildiği içindir ki Fuzulî, hiçkimseyi tekrar etmemiş, hep yenilikler peşinde koşarak ölümsüz eserler yaratmıştır. Bu konuda şair bir eserinde şöyle yazar: "Öyle zamanlar olmuş ki geceleri sabaha kadar uyumamış, arayıp bulduğum kelimeleri kalbimin kanıyla yazmışım. Sabah yazdıklarımın başka şairlerin eserine benzediğini görünce onları silmişim. Bazen de sabahtan akşama kadar düşünce deryasına dalarak söz elması ile mana gevherini delmekle uğraşmışım. Ama okuyanlar, bu fikir anlaşılmıyor, bu kelime halk içinde kullanılmıyor ve hoş değil deyince yazdıklarım gözümde düşmüş, hatta temize bile çekmemişim." [5] Fuzulî'nin eserlerinin bugün bile sevilerek okunmasının sebebi hiç şüphesiz budur.

Fuzulî üç dilde eserler vermiştir. Türkçe yazdığı eserler içerisinde Divanı, "Sohbetü'l-Esmar", "Beng-ü Bade", "Leyla ve

Mecnun" mesnevileri ve XVI. yy. Türk nesrinin güzel örneği olan "Şikayetname" (veya Nişancı Paşa Mektubu), Türkçe Divanına yazdığı önsöz ve diğer mektupları (Beyazıd Çelebi'ye, Ayaz Paşa'ya, Bağdat Kadısı Alaidin'e vs.) yer almaktadır.

Bir divanı, Hakanî'ye nazire olan "Enisü'l-kalb" kasidesi, nesirle yazdığı "Sıhhat ve Merez" (Ruhname, Hüsnü Aşk), "Heft-Cam" (Sakiname) ", "Rindü Zahid" (Muhavere-yi Rindü Zahid) adlı eserleri Farsça, yine bir divan ve "Matlaü'l-İtikat" adlı felsefî risalesi ise Arapçadır.

Ayrıca Fuzulî'nin Türk edebiyatları için büyük önemi olan iki tercümesi de vardır. Bunlar "Tercüme-i Hadis-i Erbain" (Kırk Hadis Tercümesi) ve "Hadikatü's-Süeda" adlı eserleridir. Birinci esere yazdığı küçük önsözde şair: "Umumi feyz için tercümeyi Türki olunur" diye kaydetmektedir. Bu tercüme eserleriyle Fuzulî, Türk okurunu başka dillere bağımlı kalmaktan kurtarmayı, değerli eserleri kendi ana dilinde okumalarını sağlamayı amaçlamaktadır.

Görülen şu ki Fuzulî tüm hayatını şuurdu bir şekilde Türkçeyi yüceltmeye, ona diğer diller arasında layıklı bir yer kazandırmaya adanmış ve bunu başarmıştır. Fuzulî yazdığı lehçenin Azerbaycan Türkçesi olduğunu da anlamış ve Türkçe divanının önsözünde 'bülega-yi Rum' (yani Anadolu) ve 'fusaha-yi Tatar'dan (yani Çağatay) onu mazur görmelerini istemiştir.[6]

Fuzulî divan edebiyatının hemen hemen bütün türlerinde (gazel, kaside, muamma, rubai, terci-i bend, müseddes, muhammes vs.) eserler vermiş bir şairdir. Ama bunların içinde en fazla değer verdiği tür gazeldir:

[i]Gazel bildirir şairin kudretin,
Gazel artırır nazımın şöhretin.

Saray edebiyatında hükümdarları methetmek için genelde kaside türü kullanılır, gazel ise ikinci dereceli bir tür sayılırdı. Oysa halk tarafından kolayca ezberlenen ve hızla yayılan tür

gazel idi. Fuzulî de halkın ruhuna ve kalbine hitap etmek için gazeli seçmişti:

*Gazel de ki meşhur-i devran ola,
Okumak da yazmak da asan ola.*

Fuzulî gazellerinin merkezinde aşk durmaktadır. Bu şiirlerde genellikle gerçek insani duygular ele alınsa da, zaman zaman felsefî, tasavvufî bir kılıfa bürünmektedir. Sevdiğine bir türlü kavuşamayan lirik kahraman mutluluk ve huzuru onun mücerret varlığında arar. Bundan dolayıdır ki Fuzulî, sevgilinin güzelliğini ilahî mertebeye yükseltir, onu acımasız, ilgisiz, vefasız bir zalim olarak tasvir eder. Aşık ise bu dertten kurtulmayı istemez, çünkü bu hareket saf, yüksek arzu ve dileklerinden, aşk ve güzellik dünyasından ayrılmak demektir:

*Eşk derdile hoşam, el çek ilacımdan tebib
Kılma derman kim, helakim zehri dermanındadır.*

Bu tavır, o dönemin ahlak anlayışına, tabulaştırılmış gelenek ve yargılarına bir nevi isyan, karşı çıkıştır.

Fuzulî şiirlerinde gerçek güzelin canlı, reel tasvirine de rastlayabiliriz:

*Ey üzü gül, kögneği gülgünü donu kırmızı,
Ateşin kisvet giyib odlara yandırdın bizi.*

Fuzulî sanatının zirvesi sayılan “Leylâ vü Mecnun” mesnevisinde işte bu gerçek ve ilahî aşkın sentezini görmekteyiz. Şair bu eseri ile insan sevgisinin muhteşem bir abidesini meydana getirmiştir.

Fuzulî'nin eserlerinde, aşk, tasavvuf konuları dışında, sosyal eleştiriye de yer verilmiştir. Toplumdaki olumsuzlukları, zulüm ve adaletsizliği dile getiren şair, düşmanın güçlü, bahtın acı, derdin çok, dert anlayanın ise olmadığından şikayet etmektedir. Bu sosyal eleştiri “Sohbetü'l-Esmar”

eserinde daha da keskin bir şekil almaktadır. Allegorik bir şekilde toplum ve saray hayatını ele alan Fuzulî, kan dökerek meşhur olmak isteyen hükümdarları, kendisi dışında hiçkimseyi beğenmeyen kibirli insanları, kısacası, kavga ve adaletsizlikle dolu olan kendi toplumunu eleştirmektedir. Aynı keskin eleştiriyi şairin “Bengü Bade” mesnevisinde ve Orta Çağ Azerbaycan nesrinin incisi sayılan “Şikayetname” adlı mektubunda da görebiliriz.

Dil, üslup, konu, estetik düşünce ve felsefî fikir açısından bir ekol oluşturan Fuzulî, özellikle dil yönünden Azerbaycan divan edebiyatında dönüşü olmayan bir süreç başlatmıştır. Fuzulî'nin gelenekleri, asırlarca Türk edebiyatlarını etkilemiş, onları İran tesirinden kurtararak millî bir temele oturtmuştur.

XVI.-XVIII. yy.'lar Azerbaycan'ın gerek tarihi, gerekse kültürel hayatında ilginç olayların baş gösterdiği bir dönemdir. Millî bir politika yürüten Şah İsmail'den sonra kendilerini İran geleneklerine kaptıran torunları, devleti hızla Farslaştırmaya başlamış, hatta başkenti Tebriz'den İsfahan'a göçürerek Türk zemininden uzaklaşmışlar. Bu dönemde aralıklarla devam eden Osmanlı-İran savaşları ülkenin ekonomik ve kültürel gelişimini de etkilemiştir. 1729 yılında Safevî tahtının Afşar boyundan Nadir Şah'ın eline geçmesi ve az sonra (1747) onun da öldürülmesiyle merkezî hükümet zayıflamış, Azerbaycan topraklarında Kuba, Derbent, Şemahı, Bakü, Karabağ, Gence, Şeki, Tebriz hanlıkları, Marağa ve Urmiye malikaneleri, Şemseddin, Kazak, İlisu sultanlıkları vb. küçük hanlık ve derebeylikler ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde büyük ölçüde Fuzulî etkisinde kalmış olan divan edebiyatının gelişmesini sürdürmesinin yanı sıra halk edebiyatı da hızlı bir yükselişe geçmiştir. XVII.-XVIII. yüzyıllarda Azerbaycan âşık edebiyatının Âşık Garip, Tufarganlı Âşık Abbas, Âşık Abdulla, Kerem Dede, Sarı Âşık, Âşık Alı, Hasta Kasım gibi büyük temsilcileri faaliyet göstermiş, “Köroğlu”, “Âşık Garip”, “Aslı ve Kerem”, “Tahir ve

Zühre", "Abbas ve Gülgez", "Âşık ve Yahşı" gibi kahramanlık ve aşk destanları ortaya çıkmıştır. Ayrıca bazı yazarların halk edebiyatından etkilenerek telif destan yazdıkları da bilinmektedir. Mehmed adlı şairin yazılı ve sözlü nesir geleneklerini birleştirerek yazdığı "Şehriyar" destanı bu türün en güzel örneklerindedir. Kahramanlık ve aşk destanlarının sentezi olan bu eserde, canlı bir konuşma dili ile dönemin sosyal ve politik konularına da değinilmiştir.

Saray geleneklerinden uzaklaşmaya başlayan divan edebiyatı, bu zaman halka biraz daha yaklaşmış, günlük hayattan alınan konuları ve sosyal-politik olayları mesnevi, tarihi manzume, manzum hikâyelerde ele almıştır. Eserlerin diline canlı halk dilinden kelime ve deyimlerin, atasözlerinin girmesi, kahramanların halkın içinden seçilmesi bu dönemin karakteristik özelliklerindedir.

Diğer bir husus da bazı şairlerin hem klasik divan şiiri türünden aruzla hem de halk şiiri türünden hece ile eserler vermesidir.

Savaşlar sonucu olacak kibu dönem şairlerinin bir çoğunun hayatı hakkında bilgiler günümüze ulaşmamış, sadece bazı eserleri bilinmektedir.

Fedaî adlı şairin bir tek 'Bahtiyarname' adlı mesnevisi elimizde bulunmaktadır. Fedaî geleneksel Nizamî konularından uzaklaşarak "Sindbadname" tipinde macera konusunu işlemiş, edebiyata tüccar, esnaf, denizci gibi sıradan insanları getirmiştir. Klasik mesnevilerde işlenen adil hükümdar problemine yeni bir boyut kazandıran şair, eseri oluşturan 10 hikâyenin birçoğunda iktidara halk içinden birisini getirmiştir. Bu kahramanların yönetimi ele alarak ülkeyi adaletle idare etmesi, zulmü, haksızlığı ortadan kaldırması, divan edebiyatında yeni bir çizginin başlangıcı idi.

Muhammed Emanî (1536-1610) de klasik şiir örnekleri dışında "Devesi Ölmüş Karı", "Tiryekçi", "Hatemi Tai ve Garip" gibi

manzum hikâyeler yazmıştır.

Manzum hikâye geleneğini sürdüren bir diğer şair de Mesud Mesihî'dir. Elimizde bulunan tek eseri "Varka ve Gülşah"da şair hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Burada şairin eserini 1628/29 yılında bitirdiği, bu zaman 51 yaşında olduğu (dolayısıyla 1577/78 tarihinde doğduğu), "Dane ve Dam" (Yem ve Tuzak) ve "Zenbur ve Esel" (Arı ve Bal) adlı mesnevilerinin de bulunduğu bildirilmektedir. Maalesef son iki eser kayıptır. Mesnevide, sık sık kullandığı gazellere bakılırsa, şairin bu alanda da eserler verdiği ve belki de bir divanının olduğu anlaşılabacaktır.

Dil, üslup ve vezin açısından Fuzulî'nin "Leylâ vü Mecnun" mesnevisinin tesirinde kaldığı açıkça görülen "Varka ve Gülşah" eseri, aynı zamanda halk kahramanlık ve aşk destanlarından da büyük ölçüde etkilenmiştir. Fuzulî'nin Mecnunundan farklı olarak Varka günlerini ağlamakla geçirmiyor, sevgilisini kaçıranlarla savaşıyor, dayısının ülkesini düşmanlardan kurtarıyor. Eser, geleneksel olan trajik değil, mutlu sonla bitiyor. Sevgililer, öldükten sonra diriliyor ve evleniyorlar.

XVII. yy. şairlerinden olduğu bilinen Melik Bey Avcı da dönemin yetenekli şairlerindedir. Şiirleri 1933 yılında A. Caferoğlu tarafından Berlin'de "Gencine" adlı bir el yazmada bulunmuştur. XVII. yy. Safevî hükümdarlarından Şah Süleyman'ın (1666-1694) tahta çıkmasına ithaf edilen bu el yazmada şairin 372 beytlik şiirleri yer almaktadır. Fuzulî ve Nevaî tesirinin görüldüğü bu felsefî ve âşıkane şiirlerin dili genelde ağır olsa da, şair zaman zaman halk dilinden deyim ve kelimeler kullanmıştır. Ayrıca burada eski Çağatay-Özbek Türkçesinden alınmış kelimelere de yer verilmiştir.

XVII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında Fuzulî geleneklerinin en güzel devamcısı Alican Gövsî Tebrizî'dir. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen şair, Tebriz'de doğmuş, eğitimini Safevîlerin yeni başkenti İsfahan'da almış, burada dönemin

tanınmış şair ve bilim adamı Mirza Tahir Vehid ile arkadaşlık etmiştir. II. Şah Abbas'ın tarihçisi olan ve Türk, Fars, Arap, Hint dillerinde doksan bin beyitlik şiirleri bulunan Vehid, Gövsî Tebrizî'nin bir şair gibi yetişmesinde etkili olmuştur. Şiirlerinden de anlaşıldığı gibi, şair saraydan uzak, sade bir hayat sürmüştür.

Gövsî'nin divanınının biri İngiltere, diğeri Gürcistan'da olmak üzere iki nüshası bilinmektedir. Divanda şairin gazel, muhammes, müseddes, terci-i bend, terkiib-i bend, rubai türlerinden şiirleri yer almaktadır. Bunların hepsi Türkçedir. Gövsî Tebrizî, her şeyden önce bir aşk şairidir. Şiirlerinin çoğunluğu aşk üzerinedir. O da Fuzulî gibi, aşkı her türlü makam ve dünya malından üstün görmektedir:

*Yeri yeri yoluna, ey esir-i devlet hey
Ki mal ile ele düşmez, giran behadır eşk.
Onun özü sözü ger derd-ü dağ-i alemdir
Veli ne derdin olursa ona devadır eşk.*

Bunun için de şair aşıkın giyimine değil, iç dünyasına bakmayı, değer vermeyi talep ediyor:

*Zinhar kem libasine kem bakma âşikin
Kim dağın altı kırmızıdır, üstü garedir.*

Gövsî'nin şiirlerinde sosyal motifler de kuvvetlidir. Şiirlerinde yaşadığı muhiti "Çark-ı Hunhar" olarak adlandıran şair, adaletsizliğe, haksızlığa, eşitsizliğe isyan ediyor, çalışan, üreten, gönlü açık insanların zor hayat sürdüğünü dile getiriyor.

*Karadır ruzigârı her kimin kim gönlü rövşendir
Bilir her tıfl-ı mektep kim yazılmaz ağ ağ üste.*

"Zemane her kimi yandırdı, ben kebab oldum" diyen şair, bunları dile getirememekten yakınmaktadır:

Haray kim ne dilim var, ne bir dil anlayanım

Egerçi ney kimi cismim fegan ilen doludur.

Bu motifler Fuzulî'ye nazire olarak yazdığı "Söz" redifli gazelinde de bulunmaktadır:

*Görmenem bir hemnefes ta eyleyem izhar söz,
Yoksa kim ney tek benim sinemde hem çok var söz.*

Verilen örneklerden de görüldüğü gibi, Gövsî canlı, güzel bir Türkçe kullanarak şiirlerinin estetik gücünü artırmayı, Türkçeyi aruz veznine uygun bir duruma getirmeyi başarmıştır. Kullandığı "Bir arka ki gele su, var ümid bir de gele", "Ağzı şirin eylemez helva demek helva gibi", "Boyun belasın alım, kanı kan ile yumak olmaz" vs. gibi deyim ve atasözleri de şiirlerine bir canlılık kazandırmıştır.

Fuzulî'den sonra sadece Türk edebiyatını değil, Fars edebiyatını da etkileyen bir diğer şair, Saib Tebrizî'dir (1601-1676). Genç yaşlarında I. Şah Abbas'ın (1587-1629) tehcir siyaseti sonucu ailesi ile Tebriz'den yeni başkent İsfahan'a göç etmek zorunda kalan Saib, seyahate çıkmış, Irak-ı Arab'ı, Anadolu'yu gezmiştir. İsfahan'a döndükten sonra Şah Abbas tarafından ilgi görmeyen şair, 1626 yılında tekrar buradan ayrılmış, bir süre Kabil hakimi Nevvab Mirza'nın, Hindistan hükümdarı Cihan Şah'ın yanında bulunmuş ve buralarda büyük saygı görmüştür. Altı yıl burada kaldıktan sonra yine İsfahan'a dönmüş, bir süre saraydan uzak yaşadıkten sonra II. Şah Abbas'ın (1642-1666) sarayına girmiş ve "Melik-üş Şuara" adını almıştır.

Bu hükümdarın ölümünden sonra saraydan ayrılan şair, ömrünün son on yılını saray dışında geçirmiştir. Bu yıllar, Saib'in hayatının en verimli yıllarıdır. Şair bu yıllarda divanlarını konulara göre yeniden düzenlemiş ve 800 şairin eserlerinden örneklerin yer aldığı 25000 beyitlik meşhur Beyaz'ını (Sefine-i Saib) oluşturmuştur.

Saib Tebrizî'nin Fars ve Türk dillerinde divanları dışında "Kandaharnâme" adlı mesnevîsi ve henüz bulunamayan "Mahmud ve

Ayaz” adlı manzum hikâyesi vardır.

Gerek Batılı, gerekse Doğulu (İran, Hindistan vs.) araştırmacılar tarafından Farsça yazdığı eserlerle ele alınan Saib’in Türkçe eserleri hep dikkat dışı bırakılmıştır.

Saib Tebrizî kaside, rubai, mülemma, kıta vb. türlerde eserler verse de şiirlerinin büyük çoğunluğunu gazeller oluşturmaktadır. Lirik şiirlerinde Fuzulî geleneklerini devam ettirmiş, ona nazireler yazmıştır:

*Tutulmuş könlümü cam ilen şadan eylemek olmaz,
El ilen püstenin ağzını handan eylemek olmaz.*

Veya;

*Elden çıharam zülf-i perişanını görgeç
Huşdan gederem serv-i huramanını görgeç.*

Şairin gazellerinde, tasavvufî ve dünyevî aşkın yanı sıra sosyal ve ahlâkî görüşleri de yer almaktadır. Aşk konulu şiirlerinde bile Saib, zulüm, haksızlık ve iftiraya karşı çıkıyor, nasihat edici bir tavır takınır. O, insanları dünya malı için herkese baş eğmemeye, arkadaşlıkta sadakatli olmaya çağırır:

*Açmagil ağzın görende hal-i mişkin danesin,
Egme baş pergâr tek her nökteye dövran için.
Yoldaş oldur ki kara günlerde yoldan çıkmasın,
Keçme yoldaşdan Hızır tek çeşme-yi heyvan için.*

Bazı beyitleri ise adeta atasözlerini andırmaktadır:

*Ger umarsız ki cavanbaht olasız ahir-i ömr,
Gocalar gedrini zinhar igidlikte bilin.*

“Minnet ile dirilik ölümden beter” diyen şairin birçok gazeline bu eğilmez ruh hakimdir. O, şiirin şekil güzelliği ile mana güzelliğini birleştirmeye, bir estetik-felsefî bütünlük yaratmaya çalışmıştır. Özellikle şiire getirdiği

“Sebk-i Hindî” (Hint Üslûbu) ile gazellerindeki öğretici, nasihat edici yönü kuvvetlendirmiştir. Şair, bir mısrada verdiği fikri, ikinci mısradaki örnekle açıklıyor ve tamamlıyor:

*Çün gönül binur olur mütlek inan alur heves,
Gaş garalanda çıkarlar yuvadan heffaşlar.*

(Yarasalar hava kararınca çıktığı gibi, gönül de ilim nuru ile ışıklanmazsa heves ipini koparır) Veya başka bir örnekte olduğu gibi:

Cam urmak resmdür saki, tutulmuş ay üçün,
Seygel-i cam ile pervaz et tutulmuş könlümü.

Bu beyitte de halk arasında yaygın olan bir geleneğe (Ay tutulduğunda kaplara vurarak gürültü koparmak) söz edilmekte ve benzetme yapılmaktadır.

Saib, Farsça şiirlerinde bile Türkçe deyim ve atasözlerinin çevirisinden yararlanmıştı. Saib Tebrizî, vezin, şekil, konu açısından Azerbaycan divan edebiyatının son klâsik temsilcisi sayılabilir. Çünkü ondan sonra divan geleneği giderek zayıflıyor, buna karşın güçlenen halk şiiri gelenekleri yazılı edebiyatta kendine yer ediniyor. Saraydan çıkarak halkın içine karışan şairlerin büyük kısmı, aynı zamanda, hece vezni ile halk şiiri türlerinde de eserler yazmaya başlıyorlar. Bu husus, Özellikle şiir dilinin sadeleşmesini, canlı halk diline yaklaşmasını sağlamıştır.

Bu dönemde baş gösteren Osmanlı-İran, Rus-İran Savaşları, ayrıca küçük hanlıklar ve derebeylikler arasında geçen savaşlar sonucu birçok şairin eserleri yok olmuş, günümüze ulaşmamıştır.

XVIII. yüzyıl şairlerinden Nişat Şirvanî'nin cönklerde bulunan şiirlerine bakılırsa, yetenekli şair olduğu, Fuzulî etkisinde şiirler yazdığı ortaya çıkmaktadır. Bir şiirinde canlı bir dille sevgilisine hitap etmektedir:

*El yaman, yahşı deyer, gezme bu kaferler ile,
Sene yüz kerre dedim, gezme, müselman, gezme.*

Dönemin zorlukları, insanlarda sadakat ve vefanın kalmayışı, ağır hayat şartları şairin eserlerine yansımıştır:

*Her tebibe söyledim derdim, devasın görmedim,
Möhnetü derd-ü gemin heç intehasın görmedim.
Bu cahanın bir hegigi aşinasın görmedim,
Her kimin çektim cefasın, bir vefasın görmedim.*

Nişat'ın çağdaşlarından Şakir Şirvanî, hem halk şiiri hem de divan şiiri türünden eserler vermiş, özellikle Nadir Şah Afşar'ın Şirvan'a hücumunu konu alan "Ahval-i Şirvan" adlı tarihî manzumesiyle bilinmektedir.

Tarihî manzume geleneğini sürdüren bir diğer şair de Ağa Mesih Şirvanî'dir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi olmasa da 1789 yılında geçen bir olayla ilgili yazdığı manzume, bu tarihe kadar yaşadığını göstermektedir. M. F. Ahundzade'nin ve F. Köçerli'nin büyük değer verdiği şairin gazel, muhammes, müstezad, terci-i bend vs. yazdığı, Guba hükümdarı Fetali Han için bir "Şahname" düzenlediği bilinmektedir.

"Kıssa-i Şirzad" mesnevisi ve bazı şiirleri elimize ulaşan Mechur Şirvanî de divan edebiyatı geleneklerini sürdüren şairlerdendir. Mesnevisinde Safevî tahtını ele geçiren Nadir Şah'ı Kamil Vezir tipiyle canlandıran şair, ona karşı eserin kahramanı Şirzad'ı koymaktadır. İyilikle kötülüğün mücadelesi şeklinde verilen olaylar, iyiliğin zaferi ile sonuçlanıyor.

XVIII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının yetiştirdiği şairler arasında hiç şüphesiz Molla Veli Vidadî (1707-1808) ve Molla Penah Vagif'in (1717-1797) özel bir yeri vardır. Âşık şiiri ve divan şiirinin yakınlaştığı bu dönemde onlar sadece her iki türden eserler vermemiş, divan edebiyatı geleneklerini halk şiirinde başarıyla uygulayarak güzel bir sentez oluşturmuşlar. Gerek halk şiiri ve hece veznini gerekse Arapçayı, Farsçayı, divan edebiyatını ve aruzu iyi bilen bu şairler halk şiirine

yeni hava, yeni şekil, fikir ve felsefî derinlik kazandırarak Azerbaycan edebiyatının gelişim yönünü belirlemişler. Divan edebiyatının çeşitli türlerinde (gazel, kaside, muhammes, müstezad vs.) eserler veren Vidadî ve Vagif, âşık edebiyatının da bayatı, geraylı, goşma, özellikle divan şiirinden gelen muhammes, müseddes türlerinde şiirler yazmışlar.

Bir süre Gürcistan hükümdarı II. İrakli'nin ve Gülüstan hanının sarayında yaşayan Vidadî hayatının büyük kısmını doğduğu Şemkir'de katiplik ve müderrislik yaparak geçirmiştir. Zor şartlarda geçen hayatı, şiirlerine de yansımış, karamsar bir şair olarak tanınmıştır. II. İrakli'nin oğlunun ölümüne yazdığı "Mersiye", Şeki hanı ve bir şair olan Hüseyin Han Müştak'ın öldürülmesiyle ilgili yazdığı "Müsibbetname" eserleri hem şairin kendi hayatındaki zorlukları hem de dönemin sosyal, politik olaylarını ele alması açısından ilginçtir:

*Eyledi her bir goşun geldikçe bir dürlü savaş,
Her tereften koydular can almaga meydane baş.
Keçti müddet, düşdü halka eyle bir gehti-meaş,
Olmayıb bir böyle zillet mutlaka alemde faş,
Gelmeyib böyle müsibbet Rum'e ya Iran'e bak.*

Âşık şiiri türünden yazdığı eserlerde her ne kadar sade, anlaşılır bir dil kullansa da, divan edebiyatı türündeki şiirleri bir o kadar ağır, Fars ve Arap terkipleriyle doludur. Ama yine de aşk konulu gazellerinde bir akıcılık, ahenk ve melodi hissedilmektedir:

*Bir cam getir saki bu dövran bele kalmaz,
Ten bir gün olur hak ile yeksan, bele kalmaz.*

Vidadî'nin de kurtulamadığı, divan edebiyatında yüzyıllarca süregelen, keder, hicran, hasret, şikayet, sitem motifleri ile dolu klâsik şiirin karşısına yaşama sevinci, coşku, neşe, hayattan zevk alma duyguları ile dolu bir şiiri Vagif koymuştur.

1717 yılında Gürcistan sınırındaki Kazak bölgesinde doğan şair, ömrünün 50 yılını Karabağ Hanlığı'nın başkenti Şuşa'da geçirmiş, sarayda büyük makamlara getirilmiş, ülkenin iç ve dış politikasını etkileyen kararlara imza atmıştır. İran hükümdarı Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın ilk kuşatmada Şuşa'yı alamamasında, şehrin savunmasını organize eden şair Vagif'in büyük rolü olmuştur. Bu yüzden ki 1797 yılında şehri ele geçiren Kaçar'ın ilk sırada hapsedtiği kişi Vagif'tir. İdamını beklerken şahın öldürülmesi haberini alan şair "Ey Vidadî gerdiş-i dövran-i keç reftare bak" mısrası ile başlayan gazelinde bunu şöyle ifade eder:

*Men fegire emr kılmıştı siyaset etmeye,
Saklayan mezlumu zalimden o dem gaffare bak.
Kurtaran endişeden ahenger-i biçareni
Şah için ol midberi tebdil olan mismare bak.*

Kaçar'ın elinden kurtulan şair fazla sevinemez. İktidarı ele geçiren Han'ın yeğeni Muhammed Bey Cevanşir amcasının en sadık adamı gibi ilk önce şairi idam ettirir (1797).

Şuşa şehrinin Kaçar ordusunun askerleri tarafından yağmalanması sırasında Vagif'in şiirlerinden büyük kısmı yakılmış, yok edilmiştir. Bunların arasında kaynaklarda sözü geçen divanı da bulunmaktadır.

Vagif, hece vezni ile yazılan millî şiirde bir ekol oluşturmuş, gerçek güzeli, gerçek aşkı, sıradan insanların hayatını terennüm eden şiirlerinin dil, üslup, konu ve estetik-felsefî yönüyle Azerbaycan edebiyatına yön vermiştir. Klâsik tarzda yazdığı şiirlerde de bu hususlara, özellikle dil malzemesine büyük önem veren şair, Arapça, Farsça terkiplerin karşılıklarını bularak kullanmış, divan şiirine atasözlerini, deyimleri, halkın düşünce tarzını ve esprilerini getirmiştir.

Âşk üzerine yazdığı bir gazelinde, dostu Vidadî'ye esprili bir şekilde artık ihtiyarladığını, âşık olamayacağını, bu tür işleri kendisi gibi gençlere bırakmasını tavsiye eder:

*Ey Vidadî, gemi hicrane giriftar olmak
Bir sene bir mene, bir Yusif-i Kenan'e düşer.
Eşke düşmek sene düşmez, kocalıbsan, bele dur,
Bele işler yine Vagif kimi oğlane düşer.*

"Geldim" redifli gazelinde kullandığı terkipler canlı konuşma dilinden alınmıştır:

*Çıktım başmak seyrine, edib seyr-i çemen geldim,
Ayak üstün Kazak'a bir gedib gördüm veten geldim.*

Vagif'in hayatının son yıllarında yazılmış "Bak" ve "Görmedim" redifli muhammeslerde seslenen şikayet ve sitem motifleri dolayısıyla bazı araştırmacılar, şairin bu dönemde kötümserliğe yöneldiğini kaydetmektedirler. Oysa bunlar kötümserlik değil, savaflara, haksızlıklara, adaletsizliğe, ihanete karşı bir isyan, bir itiraz haykırışlarıdır. "Men cahan mülkünde mütlek doğru halet görmedim" mısrasıyla başlayan muhammesinde şair şöyle demektedir:

*Muhteser kim beyle dünyadan gerek etmek hezer,
Ondan ötrü kim deyildir öz yerinde heyrü şer.
Aliler hakü mezellekte deniler mö'teber
Sahib-i zerde kerem yoktur, kerem ehlinde zer.
İşlenen işlerde ehkamü leyakat görmedim.*

Vagif, divan ve halk şiirinin geleneklerini başarıyla bir araya getirerek millî şiirin gelişimini etkilemiş, bu şiire gerçek aşkı ve güzeli, halkın yaşam, gelenek ve göreneklerini, canlı dilini getirmiştir.

XIX. yy. Azerbaycan edebiyat tarihinde köklü değişiklikler dönemi olmuştur. Klâsik divan şiiri, varlığını korumaya devam etse de, artık eskisi gibi edebiyatın esas çizgisini oluşturamıyordu. Vagif, geleneklerin etkisiyle gelişen millî şiir ve Avrupa edebiyatlarından alınan yeni türler (hikâye, tiyatro oyunları vs.) kendine yer açmaya başlamıştı.

XIX. yy. edebiyatına damgasını vuran bir diğer husus da

maarifçilik hareketi olmuştur. Maarifçiler Azerbaycan Türklerinin ve genellikle tüm Türk dünyasının içinde bulunduğu içler acısı durumu eğitimsizlikle açıklıyor ve çıkış yolunu okullar açmakta, ilim ve edebiyat aracılığıyla halkı aydınlatmakta görüyorlardı. Bu hareketin etsisi ile divan edebiyatına maarifçi fikirler, sosyal eleştiri ve mizahî motifler girmeye başlar.

19. yy'da klâsik şiir geleneklerinin yok olmasını engelleyen, genç şairlere bu edebiyatın sırlarını öğreten, çeşitli bölgelerdeki şairler arasındaki irtibatı sağlayan kurum, şiir meclisleri idi. "Encümen-i Şuara" (Ordubad-Nahçıvan), "Fevcü'l-Füseha" (Lenkeran), "Meclis-i Üns" ve "Meclis-i Feramuşan" (Şuşa-Karabağ), "Gülüstan" (Guba), "Divan-i Hikmet" (Tiflis, Gence), "Beytü's-Sefa" (Şemaha), "Mecmeü'ş-Şüera" (Bakü) vb. şiir meclisleri Seyit Azim Şirvanî, Bahar Şirvanî, Hurşid Banu Natevan, Fatma Hanım Kemine, Mirza İsmail Gasir, Mir Möhsün Nevvab, Hacı Ağa Fegir, Abullabey Asî gibi birçok şairin yetişmesinde etkili olmuştur. Ayrıca bu dönemde Kuzey Azerbaycan'da, Mirza Şefi Vazeh, Kasım Bey Zakir, Mirza Bakış Nedim, Baba Bey Şakir, Kazım Ağa Salık; Güney Azerbaycan'da Fazılhan Şeyda, Endelib Karacadağî, Seyid Ebülkasım Nebatî gibi şairler de klâsik tarzda şiirler yazmaya devam ediyordu.

Bu dönemde divan şiirinin en büyük temsilcisi hiç şüphesiz Seyid Azim Şirvanî'dir (1835-1888). Eserlerini Türkçe ve Farsça olmak üzere iki dilde yazan şairin 1892 yılında Tebriz'de yayımlanan Türkçe divanı üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çoğu kaside olmakla, muhammes, hiciv, müseddes vs. şiirleri; ikinci bölümde altı yüz civarında gazel, birkaç rubai ve kıtaları; üçüncü bölümde ise yüz civarında manzum hikâyesi yer almaktadır.

Şairin kasidelerinin bir kısmı dönemin tanınmış kişilerine yazdığı methiyeler, diğeri ise çeşitli tarihî, sosyal ve politik konular üzerinedir. Gazellerinin konusunu ise genelde aşk, dinî ve felsefî motifler oluşturmaktadır. Bu şiirlerinde Fuzulî'nin büyük etkisi görülmektedir:

*Öldürür gahi dirildir âşiki gamzen oku,
Türfe sahirdi ki hem can-bahş, hem celladdır.*

Dönemine göre derin bilgisi, klâsik şiir geleneğine aşina olması Seyid Azim Şirvanî'nin şiirlerine şekil ve anlam güzelliği kazandırmış, onun çağdaşları arasından sıyrılmasına sebep olmuştur:

[iEbr ağlayanda hande eder gönçe-yi çemen,
Şayet ki hande eyleye ol afet, ağlaram.[/i]

Şair,gazel, kaside, hiciv, özellikle manzum hikâyelerinde yer alan maarifçi fikirlerle de toplum hayatını etkilemiştir.

Divan edebiyatı XIX. yy.'da Kuzey Azerbaycan'da ağırlığını giderek kaybetse de Güney'de koruyabilmiştir. Bu dönemin en iyi temsilcileri Endelib Karacadağî ve Nebatî'dir.

Endelib Karacadağî'nin gazel, kaside, muhammes, rubai vs. gibi şiirlerinden oluşan divanı dışında en önemli eseri "Kıssa-yi Leyli ve Mecnun" mesnevisidir. Fuzulî'nin eseri ile aynı vezinde ve onun etkisiyle yazılmış mesnevinin en önemli özelliği şairin kendi âşikane maceralarının da yer almasıdır.

"Hançobanı" mahlası ile de şiirler yazan Seyid Ebülkasım Nebatî ise Türkçe ve Farsça şiirlerin yer aldığı yedi bin beş yüz mısralık bir divan bırakmıştır. Aynı zamanda Vagif etkisinde hece vezniyle şiirler yazan Nebatî'nin eserlerinde canlı bir dil ile dünyevî ve ilâhî aşkın terennümünü görmek mümkündür.

Divan şiiri gelenekleri Azerbaycan'da hiçbir zaman tümüyle yok olmamış, ayrı ayrı şair ve yazarlar ta XX. yy.'ın sonlarına kadar bu türden şiirler yazarak bu geleneği sürdürmüşler. XX. yy. ortalarında Aliağa Vahid gibi bir gazel ustasının ortaya çıkması bu faaliyetlerin sonucudur.

Prof. Dr. Ahmet PİRVERDİOĞLU,
Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye.

Dipnotlar:

[1] Daha geniş bilgi için bkz., Pirverdioğlu A. Hakani-i Şirvanî'nin "Tuhfetü'l-Irakeyn" ve Yusuf Nabî'nin "Tuhfetü'l-Harameyn" Eserlerinin Bazı Ortak Özellikleri. I. Türk Dünyası Çağdaş Lehçe ve Edebiyatları Sempozyumu, Muğla 2001, s. 123-130.

[2] Bkz: Resulzade M. E., Büyük Azerbaycan şairi Nizamî Gencevî, Ankara 1951; Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. C. 1, Bakü 1960; Karayev Y., Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan C. Edebiyatı. İstanbul, Ötüken, 1999; Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C. I, Azerbaycan Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

[3] Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, s. 149.

[4] Bkz: Birdoğan N., Alevilerin Büyük Hükümdarı Şah İsmail Hataî. İstanbul 1991, s. 18.

[5] Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, C. 1, Bakü 1960, s. 364

[6] Bkz. Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, C. 1, s. 353. Karahan A., Fuzulî. Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, s. 125. Edebiyatı öğreniş